

Batı ve İslâm Dünyasında Karma Eğitim

Şakir Gözütok

Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Din Eğitimi Anabilimdalı Öğretim Üyesi
sgozutok@yahoo.com

"Kadınları dinlerken, kadın hayatının sebep olduğu tarihi ve psikolojik değişiminin keşfini ve farkını duyuyorum. O tamamen şu düşünceyi değiştirmiştir: İnsanın hikâyesi nasıl anlatılır ve ayrıca kim onu anlatıyor."

Carol Gilligan*

Öz

Bu çalışma, hem Batı dünyasında hem de İslam âlemindeki bilginlerin karma eğitime yaklaşımlarının teorik yapısını ve aynı zamanda bu teorik çerçevenin nasıl gelişip dönüş-tüğünü kısaca ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte çalışmamızda batı ve İslam dünyasında karma eğitimin tarihsel sürecine ve uygulamalarına da örnekler verile-rek genel yapı gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle İslam dünyasındaki karma eğitim ile il-gili uygulamaların, Resulullah (s.a) dönemindeki uygulamalara uygun olup olmadığı da tartışılmıştır.

Anahtar Kelimler: Karma Eğitim, Batı'da Karma Eğitim, İslam Dünyasında Karma Eği-tim.

Co-Education in the West and Islamic World

This study aims at briefly pointing out the theoretical approaches of the scholars both in the western world and in the islamic world on coeducation together with the develop-ment and transformation of this theoretical framework. In addition, a general overview of the structure of coeducation in the western and Islamic world together with its histori-cal background and applications has been given through examples. A particular stress has been made on the question of whether the coeducational applications are in agree-ment with those in the period of the holy prophet (peace be upon him).

Key Words: Coeducation, coeducation in the west, coeducation in Islamic world

"Listening to women, I heard a difference and discovered that bringing in women's lives changes both psychology and history. It literally changes the voice: how the human story is told, and also who tells it."

Carol Gilligan

Atıf

Şakir Gözütok, *Batı ve İslâm Dünyasında Karma Eğitim*, Marife, Yaz 2012, ss. 93-112

* Howe, *Education and Women*, s. 187.

Son zamanlarda tek cinsiyete dayalı eğitim ile karma eğitim sistemleri, çok tartışılan konular arasında yer almaya başlamıştır.¹ Uzun yıllardır özel ve dini odaklı okulların etkisinde olan tek cinsiyet eğitimi kavramı, son yıllarda birçok Avrupa ülkesinde ilgi odağı olmuş ve basında tartışılmaya açılmıştır. Tek cinsiyete bağlı eğitim söz konusu olduğunda diğer karma eğitim de tartışma konusu olmaktadır. Aslında bu iki yaklaşım birbirlerini çağrıştıran kavramsal ve kurumsal yapılarıdır.

Karma eğitim, kadın ve erkeğin aynı kurum ve özellikle aynı sınıfta öğretim görmeleri demektir.² Karma eğitim, kadın ve erkek arası bir ilişkiyi de ifade ettiğinden genellikle düşünce ve inancın alanını belirlediği bir eğitim olmaktadır. Bu sebeple karma eğitimin belirleyici unsuru ne ekonomik ne de başka bir sebeptir, çoğu kez yalnızca dindir.³ Pek çok ülke ve milletin tarihi incelendiğinde, öteden beri tek cinsiyete bağlı eğitimin tercih edildiği görülmektedir. Tarih boyunca, karma eğitimin değil de tek cinsiyete dayalı okulların tercih edilmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunların en önemlileri hiç kuşkusuz dini ve kültürel gelenektir. Bunların yanında tek cinsiyete dayalı okulların tercih edilmesi güvenlik, çocukların oturdukları yerlerin okula olan mesafesi ve yalnızca kızların devam ettiği okullarda onların rahat etmeleri için gerekli seçeneklerin olması gibi durumlardan kaynaklanabilmektedir.

Eğitimciler, karma eğitim söz konusu olduğunda üç seçenekle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bunlardan birincisi, tek cinsiyete dayalı eğitim ve öğretimdir ki, bu durumda okul yalnızca erkek veya kızlara tahsis edilmiş olmaktadır. İkinci durum ise, okulun ve sınıfların erkek ve kızlardan oluşan karma hale getirilmesiyle birlikte, bazı özel derslerde kızların ve erkeklerin farklı sınıflarda ders yapması durumudur. Üçüncüsü ise, okulda kızların ve erkeklerin ayrı sınıflarda eğitim görmelerine karşılık bazı ders ve sosyal aktivitelerde erkek ve kızların karışık bir şekilde bulunmalarıdır.⁴ Aslında son iki durum, günümüzde genel bir ifadeyle "karma eğitim" olarak nitelendirilmektedir. Karma eğitim fikri, cinsiyet eşitliğini desteklemek ve her iki cinsiyete de eşit eğitim erişimi sağlamak düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu tür eğitimin ciddi ve yoğun bir şekilde uygulanması, Avrupa ülkelerinde uzun soluklu değildir; tarihte bazı örnekleri görülse de İskandinav ülkeleri dışında, Avrupa ülkelerinin çoğunda İkinci Dünya Savaşı sonrasında, diğer ülkelerde ise (örn. Yunanistan, İspanya, Avusturya ve Portekiz) 1970'lerde ortaya çıkmıştır. Avrupa ülkelerinin çoğunda eğitim ilkesi olarak görülen karma eğitim ülkelere göre 35 ila 60 yıllık bir geleneğe dayanmaktadır.⁵

¹ Amerika'da Planlama, Değerlendirme ve Politik Gelişme, Politika ve Program Çalışmaları Dairelerinin EğitimBölümü'nün bu konuda hazırladığı rapor için bk. U.S. Department of Education, Office of Planning, Evaluation and Policy Development, Policy and Program Studies Service, *Single-Sex Versus Secondary Schooling: A Systematic Review*, Washington, D.C., 2005.

² Collins, O'Brien, *The Greenwood Dictionary of Education*, s. 61.

³ Russell, "Co-Education", I, 357.

⁴ Unesco, *Single-Sex School for Girls and Gender Equality in Education-Advocacy Brief*, s. 1.

⁵ Avrupa Komisyonu, *Eğitim Çıktılarında Cinsiyet farklılıkları: Avrupa'da Alınan Tedbirler ve Mevcut Durum*, s. 85.

Son zamanlarda karma ve tek cinsiyetli okullarla ilgili yapılan çalışmalarda, başarı durumlarıyla ilgili bazı sonuçlar elde edilmiştir. R. Dale yaptığı bir araştırmada (1969), karma okulların diğer okullara nazaran akademik çalışma, tutum ve sosyal açıdan daha başarılı buldukları ortaya konulmuştur. Dale ve Miller tarafından yapılan başka bir çalışmada (1969), tek cinsiyetli okullardaki öğrenciler ile karma okuldaki öğrenciler arasında “farkındalık” ve “hazırbulunmuşluk” bakımından derece sınıflandırması bakımından herhangi bir ilişki bulunamamıştır. King’in yaptığı araştırmada ise (1959), tek cinsiyetli okullarda kız ve erkek çocukların karma okuldakilere göre matematik dersinden daha başarılı oldukları tespit edilmiştir.⁶ Marsh ve Rowe’un yaptıkları araştırmada ise (1996), tek cinsiyetli okullardaki matematik sınıflarında erkek veya kızlar açısından avantajlı bir durum tespit edilememiştir.⁷ Eva Van de Gaer ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmada ise (2004), tek cinsiyetli okullardaki erkek ve kız öğrencilerin hem dil hem de matematikteki itibakın karma eğitimdekilere göre, sınıf ve okul yönünden daha başarılı olduklarını tespit etmiştir.⁸

Cowell ise, kişilerde fiziki, duygusal ve zihinsel büyümenin süratle geliştiği 11 yaş ile 16 yaşları arasındaki dönemde, kız ve erkek fark etmeksizin her iki cins bakımından duygusal ve zihinsel gelişimin sağlıklı olması bakımından, ayrı okullarda eğitilmelerinin daha iyi olduğunu ortaya koymuştur.⁹ C. Riordan (2002) ise, tek cinsiyetli sınıfların düşük sosyoekonomik arka plana sahip risk taşıyan öğrenciler için daha etkili olduğu kanaatinde.¹⁰

Yukarıda verilen değişik çalışmaların verileri, karma eğitim ile tek cinsiyetli okul veya sınıflar bakımından başarı ve gelişim açısından değişik sonuçlar elde edildiğini göstermektedir. O halde bu konuda ortaya konulan verilerin, göreceli olduğu, kesin bir ifade kullanmanın henüz mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

Karma eğitimin İslam dünyası ile Batı dünyasındaki serencamı ise, çok değişik ve farklı şekillerde cereyan etmiştir. Öncelikle karma eğitimin Batı dünyasındaki serüvenine kısaca göz attıktan sonra İslam eğitim tarihinde karma eğitim ile ilgili gelişmeleri söz konusu edeceğiz.

1. Batı Dünyasında Karma Eğitim

Karma eğitim, eğitimin yalnızca erkeklere ait olduğu anlayışının zamanla zayıflayarak kadınların da eğitimde yer almalarından sonra, zamanla kadın ve erkeğin aynı çatı altında öğrenim görmeleri durumu da söz konusu olabilmıştır. Ka-

⁶ Pathan, “A Comparative Study of Students’ Attitude Toward Co-Education From Single-Sex and Co-Educational Junior College From Pune City”, *Journal of Arts Science & Commerce*, Vol. II, Issue. 1, January 2011, s. 104, 105.

⁷ Gaer, Pustjens, Damme, Munter, “Effects of Single-Sex versus Co-Educational Classes and Schools on Gender Differences in Progress in Language and Mathematics Achievement”, *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 25, No. 3 (Jul., 2004), s. 308.

⁸ Gaer, *Effects of Single-Sex versus Co-Educational Classes*, s. 315.

⁹ Smithers and Collings, “Co-Educational and Science Choice”, *British Journal of Educational Studies*, Vol. 30, No. 3 (Oct., 1982), s. 314.

¹⁰ Bracey, “Separate But Superior? A Review of Issues and Data Bearing On Single-Sex Education”, s. 12.

dınların eğitimi söz konusu olduğu her yerde ve zamanda, beraberinde bazı tartışmaları da başlatmıştır. Bu yüzden karma eğitim uygulamasından önce kadınların eğitim ve öğretim alanında görülmelerinin sebeplerini ve geçmişini ele almak icap etmektedir.

Avrupa'da ortaçağın ilk dönemlerinde, okumanın Latince öğrenmeyi içerdiği zamanlarda, manastırlarda meslekten olmayan çocukları ya da aristokrat veya saray halkı için bir mürebbinin gözetiminde okumayı başlatan süreç, rahibe yetiştirmek gayesi gütmeyen kadınlara Latince metinleri okuma eğitimini temin eden bir fırsatı sunmuş oluyordu. On ikinci asırda Latince öğrenme kurumsallaşmaya başlayınca, daha önce kadınları kabul etmeyen üniversiteler ve gramer öğreten okullarda dahi kadınlar adına fazladan okul ücreti masrafı ortaya çıkmış oldu. Bu kadınların rekabet edemeyeceği bir sonuç ortaya koyduğundan, okuyan kadınlara gittikçe nadir rastlanır oldu. Böylece sadece özel merak ve maksatla bazı kadınlar okumaya devam edebildiler.¹¹

Kuzeybatı Avrupa'da yer alan ve 1200 yıllarında rahibe ile keşişler tarafından oluşturulan bir geleneği ifade eden Beguine hareketinin ilk zamanlarında, kız çocuklarını öğrenci olarak kabul etmeye başladıklarını görüyoruz.¹² Avrupa'da, on ikinci ve on üçüncü yüzyılda genellikle bir anne veya bir ailenin yanında evde kız çocuklarına eğitim veren kadın öğretmenlerin görev yaptıklarına şahit olmaktadır. Buralarda öğretilenler, genellikle alfabe, Latince ve dini ibadetleri belleten metinlerden ibaretti. On dördüncü yüzyılda da kızların öğrenmeyi gerçekleştirmek için toplandıkları ayrı yerler mevcuttu. Manastırlarda da kız çocuklarına bu defa Latince'den ziyade anadilde dini metinleri okuma ve cemaatle dua edebileceği metinlerin öğretimine devam ediliyordu. Bu dönemde evlerde erkek çocukları kadar kız çocuklarına da öğretim verilmekteydi. On dördüncü asırda 1380 yılına gelindiğinde, Paris'te bazı okullarda bayan öğretmenler tarafından eğitimin verildiğini görüyoruz. Bu dönemde Paris'te yirmi iki tane öğretmenlik yapmaya yetki belgesi almış bayan bulunmaktaydı. Kızlar yavaş yavaş çok sayıda karma eğitimli ilköğretimlerde ve sıklıkla örgün olmayan eğitim kurumlarında eğitim görmeye başladılar. On beşinci yüzyıla gelindiğinde bunlara ilaveten bazı kilise cemaatlerin ilahi öğreten okullarında da kızlar eğitime devam eder oldular.¹³ Fransa ve İtalya'da birer örgün eğitim kurumları olmasa da mahalli okullarda, ilköğrenimden kız ve erkek çocukları birlikte yararlanabiliyorlardı ve diğer ülkelere göre daha erken dönemde yani dokuzuncu yüzyılda bu şekildeki karma okullar yayılmaya başlamıştır. Bu sayı daha sonraki yüzyıllarda giderek artmıştır.¹⁴

On yedinci yüzyılda, kadınlara evlerinde eğitim veren bir bayana ait okullarla (dame school)¹⁵ karşılaşmaktayız. Bunlar, komşu çocuklarına düşük ücret karşı-

¹¹ Cruz, "Education Lay", s. 240.

¹² Simons, "Education Beguine", s. 239.

¹³ Cruz, "Education Lay", s. 240.

¹⁴ Cruz, "Education Lay", s. 240.

¹⁵ Dame School: Bir kadın tarafından yürütülen ve genç kızların devam ettiği küçük ilkokullardır. Bu okullar aslında öğretmenin evinden ibaretti ve buralarda örgü ve dikişin dışında temel okuma, yazma

lığında öğretimde bulunmaktaydılar. On yedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde bir bayana ait bu okullar, hazırlık eğitimi için genel bir seçim sunuyordu ve şehir okulları için çeşitli avantajlar sağlıyordu. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde bu şekildeki bir bayana ait okullar (dame school), artık yaz sezonunda kız ve erkeklere öğretim veren Kadın Okullarına (Women's School) dönüşmeye başladılar.¹⁶ Amerika'da ise ilk kez "Kardeşler Topluğu" denilen bir grup, 1690 yılında Philadelphia'da kız ve erkek çocuklarını öğrenci olarak kabul eden bir okul kurmuşlardı. Bu okul için belli bir ücret ödemek gerekiyordu, ancak fakir öğrencilere bedava idi.¹⁷

1792 yılında Clara Reeve, Avrupa kıtası için "içinden geçtiğiniz her şehirde altın levhalarla yazılmış 'Genç Kızlar Yatılı Okulu'nu görürdünüz" demektedir. Kız okulları gittikçe çoğalıyordu. On sekizinci yüzyılda aristokrat aileler, kız çocuklarını evlerden, vaftiz ebeveynlerinden ya da aile üyelerinden eğitim görmeleri için uzaklara, bazıları da rahibelere has manastırlara gönderiyorlardı. Manastırlardaki çözülme ve rahibelere ait manastırların kapanması, kadın eğitimi için başka stratejilerin geliştirilmesini sağladı. İngiltere'de "Kadın Sanatları Üniversitesi" olarak bilinen bir bölge olan Hackney'de 1630'larda çok sayıda kız okulları mevcuttu. Bütün ülkede on yedinci yüzyılın ikinci yarısında kız okullarının sayısında devamlı bir artış görülmekteydi. 1714'te İngiltere'de kadınların okuma oranı yaklaşık % 25 iken, 1750'lere gelindiğinde bu oran % 40'lara kadar yükselmisti.¹⁸ Bu durum, Avrupa'da reform hareketlerinin neticesinde kız okullarının çoğalmasını sağlayan bir trendi göstermektedir.

Batı ülkelerinde kadınların cinsiyetlerinden dolayı, erkeklerden ayrı okullarda okutulmasının üç ayrı sebebi vardı. Bunlar endüstrileşme, din ve gelenektir. Din ve gelenek, kadınların eğitimini zorlaştırırken, endüstrileşme bunun önünü açan bir süreci başlatmıştır. İskoçya'da da 1720'lerde birkaç okulda her beş erkeğe karşılık ancak bir kız öğrenci bulunurken, yaklaşık bir asır sonra yani 1830'larda neredeyse sınıfların yarısını kızlar oluşturmaya başlamıştı.¹⁹ Aynı şekilde Pennsylvania'da da, 1779 yılında ilk zamanlar kız ve erkek öğrenciler için kurulmuş olan Westtown adlı okul, 1824'lere gelindiğinde artık neredeyse tamamen kızların devam ettiği bir okula dönüşmüştü.²⁰ Böylece endüstrileşmenin başlamasıyla birlikte karma eğitimin ilk örnekleriyle karşılaşmış oluyoruz. Görüldüğü gibi, bu dönemde çoğu özel okullarda kızların oranı erkekleri geçiyordu. 1880 yıllarına gelindiğinde, ortaokulların önemli bir kısmı tek cinsiyetli eğitim verirken, ilkokulların yanında bazı kasaba okullarında da karma eğitim uygulanmaya başlanmıştır.²¹ Amerika'nın Philadelphia Eyaletinde 1787 yılında Genç Bayanlar Akademi-

→

ve aritmetik ile ilgili beceriler kazandırılmaktaydı. Bk. Collins, *The Greenwood Dictionary of Education*, s. 96.

¹⁶ Miller, "Introduction", s. 5

¹⁷ Smith, *Women's Roles*, s. 148.

¹⁸ Bellaigue, *Educating Women Schooling and Identity in England and France 1800-1867*, s. 11.

¹⁹ Moore, "Education and Learning", s. 113.

²⁰ Smith, *Women's roles*, s. 173.

²¹ Moore, "Education and Learning", s. 113.

si'nin (Young Ladies' Academy) kurulduğunu ve ilk yıl yaklaşık yüz bayan öğrenciyi kabul ettiğini görüyoruz.²²

Batı Avrupa ülkeleri arasında bir karşılaşma yaptığımızda, Hollanda'da diğer ülkelere göre ortaokullara karma eğitimin uygulanması Katolik azınlığa rağmen daha kolay olmuştur. Hollanda'da ilk kez 1871 yılında bir erkek okuluna on kız öğrencinin kabulüyle karma eğitim süreci başlamış oluyordu. Beş yıl sonra çoğunlukla Katolik olmayan orta tabakaya ait kızların, ortaokullara devam etmesiyle bu okullarda da karma eğitim uygulamasına geçilmiştir. Katolik eğitimcilerin karma eğitim ile ilgili görüşlerinin değişmesi için 1950'leri beklememiz gerekmektedir.²³

Görüldüğü gibi, Batı dünyasında öncelikle kadınların okullara kabul edilişi ve ardından öteden beri erkeklere tahsis edilmiş okullarda öğrenim görmeleri çok uzun bir sürecin neticesinde gerçekleşmiştir.

1.2. Batı Dünyasında Karma Eğitimin Teorik Temelleri

Karma eğitimde iki ana unsur vardır. Birincisi, kadın ve erkek baştan sona kadar mümkün olduğu kadar eşit şartlar altında eğitim görmelidirler. İkincisi ise, durumun farklılaştığında, bu farklılaşma cinsiyeti değil davranışları temel almalıdır.²⁴ Bu iki temel unsur göz önünde bulundurulduğunda, (yukarıda ifade ettiğimiz gibi) karma eğitimin belirleyici unsuru ekonomik veya başka bir faktörden çok inanç ve düşünce tarzı olmaktadır. Batı dünyasında da karma eğitime yaklaşım, din ve dinin beslediği gelenekle sıkı sıkıya bağlıdır. Zira toplumun sahip olduğu kültür öğelerini belirleyen en önemli unsur din ve gelenektir. Batı toplumlarının neredeyse tamamı Hıristiyan dinine mensup olmalarından dolayı, karma eğitime bakışını Hıristiyan inancının esasları ve yorumu belirliyordu.

Batı dünyası, Hıristiyan anlayışının kadına biçtiği rolü her sahada olduğu gibi eğitim alanına da taşımıştır. Bilindiği gibi Hıristiyan inancı ve dini kurumlarda, erkek egemenliğine dayanan bir hiyerarşi mevcuttur. Batıdaki bu erkek egemen anlayış, dini esaslara dayanmaktadır. Çünkü kadının zayıflığı meselesi ilhamını Kutsal Kitap'tan almaktadır. Tevrat'ta Hz. Adem "karının sözünü dinlediği" ve ondan yemeyeceksin denildiği halde ağaçtan yediği için yeryüzünün lanetlendiği ifade edilir.²⁵ İncil'de Timoteosa Birinci Mektuplarda, "Ve Adem aldanmadı, fakat kadın aldanarak suçla düştü"²⁶ denilerek, Tevrat'ta geçtiği gibi kadının doğuştan suçlu olduğu kabul edilir. Aslında bu anlayışın kökü antik Yunan filozoflarından Aristotile'nun "iklim" felsefesine kadar dayandırılır. Aristotile, "güzel iklim, yalnızca bendende güzel bir zarafet meydana getirmez, o aynı zamanda zekâ ve yeteneğe de yardım eder" diye düşünür. Bundan hareketle iklim teorisini temellendirmeye çalışan Huarte de San Juan, "bir kadın akıl ve zekâ sahibi de olsa, psikolojik olarak kadın

²² Smith, *Women's roles*, s. 172.

²³ Essen, "No Issue, No Problem? Co-education in Dutch Secondary Physical Education During the Twentieth Century", *Gender and Education*, Vol. 15, No. 1, 2003, s. 59.

²⁴ Russell, "Co-Education", I, 357.

²⁵ Tekvin, 3/17.

²⁶ Timoteosa, 2/14.

*cinsinden ziyade erkeğe daha çok kapalıdır, bu yüzden erkek ile eşit olamaz” demektir.*²⁷ Batı dilinde kadın anlamına gelen Femina (Female), Latincedeki “Fe minus” kelimesinden gelmektedir ki, bu da “inancı az ve zayıf” anlamına gelmektedir. Zira onların anlayışına göre kadın inanç meselesinde erkekten daha zayıftır.²⁸ Bu bakış açısı pek çok sahada olduğu gibi eğitim alanına da egemen olmuş ve bu yüzden uzun süre kadın eğitim ve öğretim sahasında kendisine yer bulamamıştır. Çünkü kadın ve erkeğe biçilen bu roller, aynı zamanda sosyal hayattaki rolleri de belirlemektedir. Bu anlayış yirminci yüzyıla gelinceye kadar ciddi bir değişime uğramamıştır. Ancak Protestan anlayışının zorlamasıyla manastırlarda kadınlar erkeklerle eşit görev almaya başlamışlardır.²⁹

Tarihsel olarak da batı kültürlerinde eğitimde cinsiyet konusunda iki ana yaklaşım söz konusu olmuştur. Birincisi, muhafazakârlara göre cinsiyet biyolojik, doğal ve dolayısıyla da değişmeyen özelliklere sahiptir. Birçok kültürde ve dönemde bu bakış açısı değişmemiştir ve kadınların daha az önemli olduğu düşünülmüştür. Örneğin, on dokuzuncu yüzyılda İngiltere’de kadın ve erkekten beklenen, toplumda farklı rollere sahip olmalarıydı: Erkekler toplumla; kadınlar ise özel hayatla ilişkilendirilmişti. Bu anlayışı desteklemek için yapılan bilimsel çalışmalara göre, eğer kadınlar üniversiteye giderlerse ‘üreme’ yetilerinin zarar göreceğini ‘kanıtlamışlardı’. Yirminci yüzyıldaki düşüncedeki gelişim ise, cinsiyetler arasındaki davranış farklılıklarının, doğuştan biyolojik farklılıklardan kaynaklandığı düşüncesidir. Buna göre, erkekler fiziksel olarak daha güçlü, daha az dirençli, mekânsal, sayısal ve mekanik becerileri daha kuvvetlidir; nesnelere, fikirler ve kuramlarla dünyayı algılamaktadırlar. Diğer taraftan kadınlar erken yaşlarda fiziksel ve psikolojik olarak olgunlaşırlar, daha katılımcı, erken gelişmiş sözlü becerilere sahiptirler ve dünyayı kişisel, estetik ve ahlaki yönleriyle algırlarlar. *Erkekler ve Kadınlar* adlı kitabında Hutt örneğin kadın ve erkeğin doğal olarak farklı olduğunu ve bu özelliklerin değişime açık olmadığını ileri sürmüştür (Hutt, 1972). Bu tür muhafazakâr bakış açısından eğitim, erkeklerle (ekmek parası kazanan, iş odaklı, aile reisi) kızların (ilgi gösterip bakan ve aile odaklı) ‘doğal’ rollerini öğrendikleri ve sosyalleştikleri araçtır. İkincisi, yenilikçi yaklaşımda erkek ve kadının sosyal rollerinin tarih, kültür ve toplumla etkileşim içinde şekillendiğini ve toplumdaki değişimler gibi devamlı değiştiğini ileri sürer. Bu açıdan kadınlar tarihsel olarak farklı pozisyonlara sahip olmuşlardır. Çünkü Batı ve diğer toplumlar ataerkindir, erkeğin kadına karşı gücü vardır ve böylece sözde biyolojik farklılıklar stereotipler (klişe) olarak yorumlanır. Buradaki asıl nokta cinsiyet farklılıklarını, belli bir dönemden ya da kültürün baskın fikirlerinden doğan kültürel bir olgu olarak algılamaktır. Eğitim bazı cinsiyet farklılıklarının neden önemli görüldüğüne dair farkındalık yaratmak ve cinsiyetler için eşitliği teşvik etmek ve stereotiplerle (klişelerle) mücadele etmek için bir araç olarak ele alınmaktadır.³⁰

²⁷ Howe, *Education and Women*, s. 137, 138.

²⁸ Matter, “Church”, s. 137.

²⁹ Matter, “Church”, s. 137.

³⁰ Avrupa Komisyonu, *Eğitim Çıktılarında Cinsiyet farklılıkları*, s. 16.

Kadınların hiçbir zaman erkek ile eşit olamayan sosyal rolü, genel anlamda kadının eğitim alanından istifadesini de geciktirmiştir. Kadınlar, erkeklerle yan yana eğitimde yer almaları için Avrupa'da Rönesans hareketinin başlamasını bekleyeceklerdir. Rönesans ve reform hareketleri, kadının eğitim alanında yer almasının ilk adımlarını oluşturmaktadır. Bu dönemde özellikle Erasmus ve Thomas More gibi hümanist düşünürlerin kadın eğitimine dair yayınları buna öncülük etmiştir.³¹

Bir müddet sonra bu geleneksel anlayışa karşı feminist hareketler ve aktivistler de, kadınların eğitim sahasında erkeklerle eşit bir şekilde aynı okullara devamını sağlamada önemli roller oynamışlardır.³² Son dönemlerde kadınlara da erkekler kadar eğitimde eşitlik sağlamanın sosyal hayatın gelişimine katkısı kadar, kadınlara fırsat eşitliğinin tanınması ekonomik gelişmeye de katkı sağladığı ifade edilmektedir.³³ Dolayısıyla günümüzde okullarda görülen karma eğitim uygulamalarının önemli bir yönünü siyasi anlayışlar belirlemiştir. Bu yüzden çoğu bilim adamı arasında kadının statüsünün gündeme gelmesinin, endüstriyel gelişim seviyesi, kadının ekonomik bağımsızlığı ya da eşitliği savunan ideolojilerden kaynaklandığına dair güçlü bir eğilim vardır.³⁴

Günümüzde karma eğitimi savunan eğitimcilere göre, karma eğitimin teorik ve pratiğinin sonunda kız ve erkek çocukların "vatandaş" ve "kamu görevlisi" veya "çok sıkı birliktelikteki sevgi hayatı ve ebeveyn" olarak yaşantılarında birlikte olup olmayacakları bir yana; gelecekte bu eğitim şekliyle birer "erkek" ve "kadın" olarak hayata tamamen hazır olmuş olacaklar. Karma eğitim ile her bir cins, bir diğeri için kapasite, anlayış ve faydalılık bakımından yüksek değer oluşturacaktır. Karma eğitimin sonucunda erkek çocuk, genellikle daha az acımasız ve daha az pasaklı; kız çocuğu ise genellikle, daha az bağımlı ve daha az duygusal olacaktır.³⁵

2. İslam Dünyasında Karma Eğitim

İslam dünyasında sosyal hayattan tutun medeniyet adına ortaya konulan her değerde dinin ağırlıklı bir etkisi görüldüğü gibi eğitim alanında da bu ağırlık kendisini hissettirmektedir. İslam âleminde eğitim ve öğretimin her alanı ve düzeyi dini argümanlara göre şekillenmiştir. Karma eğitimden söz edildiği zaman konu kendiliğinden kadının eğitimine geleceğinden, dinin veya doğru bir ifadeyle "dini yorumların" kadına yaklaşımı aynı zamanda onun eğitimini de belirleyecektir. Konunun bu yönüyle ilgili temel meseleleri başka çalışmalarımızda ortaya koyduğumuzdan burada bu yaklaşımın esasını veya tarihi seyrini ele almayacağız. Burada kadın eğitimi meselesinin yalnızca karma eğitim ile ilgili yönünü ele almakla yetineceğiz.

³¹ Howe, *Education and Women*, s. 99, 100.

³² Brown, "Examining The Other: The Other in Education", I, 290.

³³ EFA Global Monitoring Report 2003/4, *Gender and Education for All The Leap To Equality*, s. 30.

³⁴ Charles and Bradley, "Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education", *American Sociological Review*, Vol. 67, No. 4 (Aug.,2002), s. 574.

³⁵ Russell, "Co-Education", I, 357.

2.1. İslam Dünyasında Karma Eğitimin Teorik Temelleri

Karma eğitimden söz ettiğimizde, elbette “kadın ve erkeğin birlikte eğitimi”ni söz konusu ediyoruz demektir. İslam âlemindeki karma eğitimden söz edebilmek için öncelikle ele almamız gereken bazı konular vardır. Bunlardan biri, kadının eğitim ve öğretiminin gerekli olup olmadığı; bir diğeri ise, şayet kadının eğitim ve öğretim alması gerekli ise erkeklerle birlikte alıp alamayacağı konularıdır.

Resulullah'ın (s.a) sağlığında kadının eğitimi, okuma yazma öğrenmesi veya karma eğitim konularında herhangi bir tartışmaya rastlamıyoruz. Çünkü zaten Resulullah'ın (s.a) uygulamaları başlı başına bir hüküm bildiriyor ve daha sonraki uygulamalara da örneklik teşkil ediyordu. Resulullah'ın (s.a) döneminde kadınların rahatlıkla okuma yazma öğrendiklerini Cahiliye döneminde okuma yazma öğrenmiş olan Şifa binti Abdullah'a (r.a) hitaben ifade buyurduğu “*Hafsa'ya yazıyı öğrettiğin gibi neden nemle rukyesini öğretmiyorsun?*”³⁶ hadisinden ve Sa'd b. Ebi Vakkas'ın (r.a), kızı Aişe'nin (ö.117/735): “*Babam bana yazıyı öğretti*” ifadesinden anlamaktayız.³⁷ Ayrıca Resulullah (s.a) döneminde ilk hicret eden kadın olan Ümmü Gülsüm binti Ukbe (r.a) ve Tabiünden Kerime binti Mikdad gibi bazı bayanlar yazıyı bilmektedirler.³⁸

Resulullah (s.a) döneminde basit anlamda okuma yazma ve matematik işlemlerinin öğretildiği ilköğretim kurumu mesabesinde olan kütüphanelerin dışında başka eğitim kurumu olarak mescitler göze çarpmaktadır. Bu dönem için dini bilgilerin öğrenildiği yegâne mekânlar, buralardı. Mescitte dini bilgilerin yanında Arap edebiyatının en önemli unsuru olan şiirin de işlendiğini ve Resulullah'ın (s.a), Hasan b. Sabit (ö.54/764) için mescide bir minber koydurduğu bilinmektedir.³⁹ Cabir b. Abdullah (r.a), Resulullah'ın (s.a) huzurunda Ashabın şiirler söylediklerini ve cahiliye dönemindeki hatıralarını anlatıp güldüklerini ve Resulullah'ın (s.a) da onların bu hallerine tebessüm ettiğini haber vermektedir.⁴⁰ Bu dönemde Mescid-i Nebevî'de kıssalar da anlatılmaktadır. İlk kıssayı Temim ed-Darî olarak meşhur olan Temim b. Evs b. Harise ed-Darî'nin (ö.40/660) bizzat Resulullah'ın (s.a) huzurunda Mescid-i Nebevî'de “el-Cessasatü'l-Deccal” konusunda anlattığı ve Hz. Peygamber'in de minberdeyken bundan söz ettiği rivayet edilmektedir.⁴¹

Asr-ı Saadette, bu şekilde dini bilgilerin dışında değişik bilgilerinde işlendiği mescitlere kadınların sıkça ve kalabalık bir şekilde geldikleri ve bu yoğunluktan dolayı Mescid-i Nebevî'deki üç kapıdan biri yalnızca kadınların girişine tahsis edildiğini⁴² biliyoruz. Ayrıca Mescid-i Nebevî'nin içinde erkeklere ait “Suffa”nın dışında

³⁶ Ebu Davud, Tıb, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 516; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, XXIV, 314.

³⁷ Belazurî, *Futuhu'l-Buldan*, s. 658; *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, IV, 271.

³⁸ Belazurî, *Futuhu'l-Buldan*, s. 661.

³⁹ Hâkim, *Müstedrek*, III, 555; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, I, 482; Zehebî, *Siyeru A'lamî'n-Nubelâ*, II, 513, 514.

⁴⁰ Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, II, 243. Ebu Umame'den (r.a) gelen aynı manâdaki rivayet için bk. Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, VIII, 128.

⁴¹ Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, I, 177.

⁴² Buraya kadınların da devam etmeleri nedeniyle Resulullah (s.a): “*Keşke şu kapıyı kadınlara ayırsaydık*” buyurmuştur. Bk. Ebu Davud, Salât, 17, 54. Hz. Ömer (r.a), söz konusu kapıyı sadece

→

bir de “Kadınlar Suffası” (Suffetu’n-Nisa) bulunmaktaydı.⁴³ Zira kadınların mescide gelmelerini bizzat Resulullah (s.a) teşvik etmektedir. Resulullah (s.a), kadınlara özel günlerinde dahi hutbeleri dinlemeye gelmelerini emretmektedir.⁴⁴

Resulullah (s.a) döneminde durum böyleyken, daha sonra kadınların eğitim ve öğretimi ile ilgili durum tamamen değişmiştir. Bu değişim ipuçlarını Abdullah İbni Ömer’in (r.a), şu sözlerinde bulmak mümkündür: “*Peygamber (s.a) zamanında hakkımızda vahiy inmesinden korktuğumuz için kadınlar (aleyhine) söz etmekten, haklarını çiğnemekten ve onlara sert davranmaktan çekinirdik. Resulullah (s.a) vefat edince onlara çok söz söyler olduk ve kusurlarımız da arttı.*”⁴⁵

Gerçekten de zaman geçtikçe kadına karşı ve aleyhine gelişen bir durum ortaya çıkmaya başlamıştır. İslam dünyasının karma eğitime bakış açısını, çoğunlukla din adamlarının kadına ve dolayısıyla kadın-erkek ilişkisi ile ilgili yaklaşımları şekillendirmektedir. Bu yaklaşımı belirleyen en önemli unsur ise “fitne”dir. Fitne gerekçesiyle kadınlar, başta o dönemler için yegâne eğitim kurumu olan mescitlerden uzaklaştırılmışlardır ve ardından ilim öğrenmekten alıkonulmuşlardır. Bu konuyu başka bir çalışmamızda geniş bir şekilde ele aldığımız için burada yalnızca değinmekle iktifa ediyoruz.⁴⁶

Fitneyi merkeze alan ve bu bahaneyle kadını sosyal hayatın bütün alanlarından uzaklaştıran dönüşümü Ahmet b. Hanbel (ö.241/855) şöyle ifade etmektedir: “Eskiden kadınlar rahatlıkla erkeklerle birlikte *aynı mecliste* otururlardı, fakat günümüzde ise kadının bir parmağını göstermesi bile fitne sayıldı.”⁴⁷ Bu tespiti yapmasına rağmen Ahmed b. Hanbel, Resulullah (s.a) döneminde bayram namazlarına ve hutbeleri dinlemeye giden kadınlarla ilgili soru sorulduğunda “zamanımızda bu olamaz, çünkü bu fitnedir” diyebilmiştir.⁴⁸

Birer fitne sebebi olarak görülen kadınların öğretim görmelerini doğru bulmayanlar, kadına biçtikleri bu yeni konumu meşrulaştırmak için kadınların aleyhine pek çok hadis uydurmaktan geri durmamışlardır. Bu tür uydurulan hadislerden biri şöyledir: Resulullah (s.a), Allah’ın İsm-i Azam’ını sormuş bunun üzerine Cebraîl (a.s) gelerek kendisinin yanında bu isimlerle Allah’a dua etmiş (metinde bu isimler tek tek sayılmakta), bunun üzerine Hz. Aişe (r.a) “annem babam sana feda olsun, bana da bunları öğret” diye ricada bulununca; Resulullah (s.a): “*Ey Aişe! Bizler, kadına, çocuklara ve sefihlere öğretmekten neyholunduk*” demiştir.⁴⁹ Dolayısıyla kadının eğitim ve öğretimine karşı olanlar, kadına öğretimin bu (uydurma) hadise dayandırarak doğru olmadığı ifade etmek istemişlerdir.

→

bayanların girişine ayırarak, erkeklerin buradan mescide girmesini yasaklamıştır. Bk. Ebu Davud, Salât, 17.

⁴³ Kadınlar suffası ile ilgili geniş bilgiler için bk. Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, s. 141 vd.

⁴⁴ Buharî, Salât, 2; Hayz, 23; İdeyn, 15, 21; Müslim, Salatu’l-İdeyn, 1.

⁴⁵ Buharî, Nikah, 80; İbn Mace, Cenaiz, 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 62.

⁴⁶ Gözütok, “İslam Tarihinde Kadın Öğretimi İle İlgili Bazı Yaklaşımlar”, *YYÜSBED.*, S. 2, ss. 269-301.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Ahkâmu’n-Nisa*, s. 62.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Ahkâmu’n-Nisa*, s. 62.

⁴⁹ İbnu’l-Cevzî, *Mevduat*, III, 429; Zehebî, *Telhis*, s. 315.

Kadına öğretim hususunda bununla da yetinilmemiş, fitneye sebep oldukları gerekçesiyle kadınların Kur'ân'dan bazı sureleri öğrenmelerine bile engel olunmak istenmiştir. Zerkeşî (ö. 794/1392), kadınlara Yusuf Suresi'nin öğretilmemesi yönünde Hâkim en-Neysaburî'nin *Müstedrek* adlı kitabında merfu bir sahih hadis naklettiğini ifade etmektedir.⁵⁰ Suyutî (ö. 911/1505), *İtkan* adlı eserinde kadınlara Yusuf Suresi'nin öğretilmemesi yönünde en-Neysaburî'nin *Müstedrek*'inde sahih hadis olduğunu (muhtemelen Zerkeşî'ye uyararak) ifade ederken⁵¹, *el-Havî lî'l-Fetvâ* adlı eserinde ise bunu selefin anlayışı olduğunu söylemektedir.⁵² Nitekim Alusî de tefsirinde Hâkim en-Neysaburî'nin *Müstedrek*'te merfu' bir sahih hadis naklettiğini aktarmaktadır.⁵³ Bütün aramalarımıza rağmen *Müstedrek*'te böyle bir hadis bulamadık⁵⁴, böyle bir hadisin diğer hiçbir hadis kitabında yer almaması da bunun uydurma bir hadis olduğunun en belirgin delilidir. Nedense birinin hadis diye uydurduğu bu sözü pek çok âlim sıhhatini dahi inceleme gereği duymadan olduğu gibi nakletmişlerdir. Aslında bu söz Kâdî İyaz'a (ö. 544/1149) aittir. Kâdî İyaz, kadınların akıllarının ve idraklerinin noksan ve görüşlerinin zayıf olmasından dolayı Selef'ten bazılarının kadınlara Yusuf Suresi'nin öğretilmesini kerih gördüğünü ifade etmektedir.⁵⁵ Kâdî İyaz'ın kadınlar hakkındaki "akıllarının ve idraklerinin noksan ve görüşlerinin zayıf oldukları" yaklaşımı Zerkeşî ve Suyutî tarafından da aynı şekilde tekrarlanmaktadır.

Kadınlar, birer fitne objesi olarak görülünce, onların erkeklerin bulunduğu mekânlarda bulunmalarının veya yabancı erkeklere bakmalarının doğru olmayacağı de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.⁵⁶ Kadınların yabancı erkeklere bakmalarının ve onlarla aynı ortamda bulunmalarının caiz olmaması durumunda, aynı mekânlarda öğretim görmeleri de problem olmaktadır. Bu yüzden İslam âlimleri kadının eğitim ve öğretim alması konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Bazı İslam âlimleri kadının okuma yazma öğrenmesinin doğru olmadığı kanaatini taşımaktadırlar. Bunların başında Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gelmektedir. "*Kadınlara okuma yazma öğretmenin onları üst katlarda oturtmayın; onlara yün eğirme ve Nur Suresi'ni öğretin*"⁵⁷ uydurma hadisini⁵⁸ gerekçe göstererek, kadına okuma yazma öğretmenin caiz olmadığını ifade etmektedir.⁵⁹ Aynı görüş meşhur âlim Kalkaşandî (ö. 821/1418)⁶⁰ ve ünlü Şafîî fakihî İbn Hacer el-Heysemî (ö. 973/1565) tarafından

⁵⁰ Zerkeşî, *Burhan*, III, 29.

⁵¹ Suyutî, *İtkan*, V, 1656.

⁵² Suyutî, *Havî*, I, 237.

⁵³ Alusî, *Ruhu'l-Me'ânî*, XII, 176.

⁵⁴ Nitekim, Suyutî'nin *İtkan* adlı eserinin muhakkikleri, ne *Müstedrek*'in matbu baskılarında ne de el yazmalarında, ayrıca ne de diğer hadis kitaplarında böyle bir hadise rastlamadıklarını ifade etmektedirler. Bk. Suyutî, *İtkan*, V, 1656, 4. nolu dipnot.

⁵⁵ Herevî, *Şerhu's-Şifâ*, II, 457.

⁵⁶ Sabûnî, *Revai'u'l-Beyan*, II, 151 vd.

⁵⁷ Hâkim, *Müstedrek*, II, 396.

⁵⁸ Söz konusu hadisin uydurma olduğu hakkında geniş bilgi ve uydurma hadis ile ilgili değerlendirme için bk. Gözütok, *Kadına da Farzdır-İslam'da Kadın Eğitim ve Öğretimi*, s. 55 vd.

⁵⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevadiru'l-Usul*, III, 82, 83.

⁶⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 97.

da paylaşılmaktadır.⁶¹ İslam âlimlerinin önemli bir kısmının bu görüşte olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

Üzülerek belirtmeliyiz ki İslam dünyası, bin yıldan fazla bir süre genelde uydurma hadislerle beslenen yukarıdaki görüşü benimsemiş ve bu anlayıştaki âlimlerin fetvasıyla amel etmiştir. Bu yüzden kadının öğretim görmesi için karma eğitim görülen kurumlar bir yana, tek cinsiyetli herhangi bir eğitim kurumu bile oluşturulmamıştır. Muhaddis ve fakihlerin başını çektiği bu anlayış, ne gariptir ki mutasavvıflar tarafından paylaşılmamış ve mutasavvıflar, kadınların eğitim ve öğretim görebilecekleri ciddi eğitim kurumlarını geliştirmişlerdir.⁶²

Kadına okuma yazma öğretilmesini ve dolayısıyla ilim tahsilinin caiz olduğunu savunan İslam âlimleri de mevcuttur. Kadınların okuma ve yazma öğrenmeleri ve dolayısıyla ilim tahsil etmeleri hususunda olumlu görüş sahibi olan âlimlerin son dönem İslam âlimleri olmaları dikkat çekicidir. Bu âlimlerin olumlu görüş ortaya koymalarının en önemli gerekçesi Resulullah'ın (s.a) Şifa binti Abdullah'a (r.a) hitaben ifade buyurduğu "*Hafsa'ya yazıyı öğrettiğin gibi neden nemle rukyesini öğretmiyorsun?*"⁶³ sahih hadisidir. Ebu Davud'un ilk şarihlerinden biri olan Hattabî (ö.388/998), bu hadise dayanarak kadınlara okuma ve yazma öğretmenin mekruh olmadığını ifade etmektedir.⁶⁴

Ebu Davud'un *Süneninin* önemli şarihlerinden biri olan Azimabadî (ö. 1329/1911), söz konusu hadisin şerhini yaparken bu hadisin kadına okuma yazma öğretmenin cevazına işaret ettiğini ifade etmektedir.⁶⁵ Ebu Davud'un bir diğer şarihi Seharenfûrî ve ünlü âlim Şevkânî (ö. 1255/1839), bu görüşü paylaşırken kadınlara okuma ve yazma öğretmenin caiz olduğunu, ancak yukarıda aktardığımız (kadına yazı öğretmeyin uydurma) hadisini de zikrettikten sonra, fitneye düşmesinden korkulan kadınlara okuma yazma öğretmenin caiz olmadığını ifade etmektedirler.⁶⁶ Çağdaş hadis âlimi Elbanî (ö.1420/1999) ise, haklı olarak "*fitneye düşme korkusu yalnızca kadınlar için değildir, nice erkekler okumayı öğrendikten sonra dini ve ahlaki açıdan fesada düşmektedir, öyleyse fitne oluyor diye erkeklere de yasaklamalım mı?*" diye sormakta ve Şevkânî'nin uydurma hadisi sahih kabul etmesi vehmine de hayret etmektedir.⁶⁷ Yine çağdaş âlimlerden Abdullah Nasîh Ulvan, "*ilim*

⁶¹ İbn Hacer el-Heysemî, *Fetevayı Hadisiyye*, s. 85.

⁶² Gözütok, *Sûfi Pedagojisi*, s. 180 vd.

⁶³ Ebu Davud, *Tıb*, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 516; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, XXIV, 314.

⁶⁴ Hattabî, *Meâlimu's-Sünen*, IV, 210.

⁶⁵ Azimabadî, *Avnu'l-Ma'bûd*, X, 374.

⁶⁶ Seharenfûrî, *Bezlu'l-Meşhud*, XVI, 217; Şevkânî, *Neylu'l-Etvar*, X, 409.

⁶⁷ Elbanî, *Silsiletu'l-Ehadisi'd-Daife*, V, 33.

talep etmek her müslümana farzdır"⁶⁸ hadisinin kadın ve erkek ayırımı yapmaksızın her iki cinse ilmi farz kıldığı görüşündedir.⁶⁹

Günümüzde bazı İslam âlimleri ilmin kadınlara da farz olduğu kanaatinde olduklarından şehvetle bakış olmadığı müddetçe bayan öğrencinin hocasına ders anlatımı esnasında bakmasında da bir mahzur olmadığı görüşünü ortaya koymuşlardır.⁷⁰ Sadece bu konuda değil, Selefin pek çok görüşü sonraki âlimler tarafından düzeltilmiş veya tam tersi görüşler ortaya konulmuştur. Mesela Selef âlimleri, dini ilimlerin öğretilmesi karşılığında ücret almanın caiz olmadığını söylerken⁷¹, Müteahhirin âlimleri dini ilimleri öğretenlerin bütün mesailerini bu işe harcadıklarından geçimlerini sağlamak bakımından ücret almalarının caiz olduğunu ifade etmişlerdir.⁷²

2.2. İslam Dünyasında Karma Eğitim Uygulamaları

Resulullah (s.a) döneminde bir öğretim kurumu olarak Mescid-i Nebevî'de kadınların ve erkeklerin bir arada bulduklarını biliyoruz. Zira kadınların mescide gelmelerini bizzat Resulullah (s.a) teşvik etmiştir. Resulullah (s.a), kadınlara özel günlerinde dahi hutbeleri dinlemeye gelmelerini emretmesi,⁷³ kadınların eğitim ve öğretimine verdiği değeri ve desteği göstermektedir. Kadınlar da, kendilerine tanınan bu öğrenme özgürlüğünü kullanır ve erkeklerle beraber hutbeleri dinlemeye gelirlerdi. Öyle ki Hind binti Useyd b. Hudayr el- Ensarî (r.a), Kaf Suresi'ni Resulullah'ın hutbelerinde dinleyerek ezberlemişti.⁷⁴ Hz. Ömer'in (r.a) hilafeti döneminde de bu durumun aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz, zira Hz. Ömer (r.a) halife olarak minberde hutbe verirken kadınlara verilen mehir miktarını çok bulduğu için bunu sınırlamak istediğinde, hutbeyi dinleyen bir Kureyşli kadının kalkarak Hz. Ömer'e itiraz ettiği meşhurdur.⁷⁵ O halde kadınların mescitlere devam etmeleri, yalnızca Resulullah (s.a) döneminde değil, bütün Asr-ı Saadet boyunca sürmüştür.

Kadın ve erkeklerin aynı mekânda eğitim ve öğretim görmelerinin karma eğitim anlamına geldiğini göz önünde bulundurursak, kadın ve erkeklerin Mescid-i Nebevî'de aynı zamanda ve aynı anda bulunmalarından dolayı burada karma eğitimden söz etmek mümkündür. Kadın ve erkekler, Mescid-i Nebevî'de bir arada

⁶⁸ İbn Mace, Mukaddime, 17; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, X, 195; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV, 245. İbn Mâce'deki hadiste: "Ehli olmayan kimsedeki ilim, domuzların boynundaki mücevher, inci ve altın kolye gibidir" ziyadesi vardır. Bu hadisin senet açısından zayıf olmasına rağmen mânâ olarak sahih olduğu belirtilmiştir. Bazı âlimler, senet açısından "hasen" olduğunu ifade etmişlerdir. Suyutî'nin bu hadisin elli ayrı rivayet zincirini tespit ettiği ve "sahih" olduğuna hükmettiği de belirtilmektedir. Bk. Münavî, *Feydu'l-Kadir*, IV, 353.

⁶⁹ Ulvan, *İslam'da Aile Eğitimi*, I, 285.

⁷⁰ Useymîn, *Likau'l-Bâbi'l-Meftâh*, XXXIX, 17.

⁷¹ Cassas, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 125.

⁷² Sabûnî, *Revai'u'l-Beyan*, I, 151.

⁷³ Buhari, Salat, 2; Hayz, 23; İ'deyn, 15, 21; Hacc, 81; Müslim, Salatu'l-İdeyn, 1; Tirmizî, Cuma, 36; İshak b. Raheveyh, *Müsned*, V, 209, hadis no: 2340.

⁷⁴ İbni Sa'd, *Tabakatu'l-Kübrâ*, VIII, 296; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, V, 413; İbn Abdilberr, *el-İsti'ab*, s. 943.

⁷⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 233; Kurtubî, *el-Cami' li'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 99; Amedî, *el-İhkâm fî Usul'l-Ahkâm*, IV, 193.

ama ayrı ayrı yerlerde otururlardı. Mescitte “Kadınlar Suffası” olduğunu ifade etmiştik. Bu da kadınların mescidin içinde kendilerine ayrılan bir yerden mescitteki bütün eğitim ve öğretim faaliyetinden istifade ettiklerini göstermektedir. Bu nedenle Resulullah (s.a) mescitte eğitim ve öğretimde bulunurken, bazen erkekler ile kadınların saflarının arasında durur,⁷⁶ bazen de doğrudan kadınların arasında ayakta durarak hitabetini sürdürür,⁷⁷ genellikle de erkekler arasında ayakta durarak öğretimde bulunurdu.⁷⁸

Bütün bu rivayetler, Asr-ı Saadette kadınların erkeklerle aynı mekânda bulduklarını ve dolayısıyla karma bir eğitimden söz etmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Bunun bir başka örneği ise Asıl ismi Huceybe olup daha çok Ümmü Derda es-Suğrâ (ö. 82/701) olarak bilinen Ebu Derda'nın ikinci hanımıdır.⁷⁹ Ümmü Derda es-Suğrâ (r.a), fakih ve âlime bir kişiydi; erkekler gelip kendisinden ilim ve fıkıh tahsil ederlerdi. Şam'daki Şam Ümeyye Camisinin kuzey duvarının altında ders halkası vardı, Malik b. Mervan halife iken bizzat gelip ders halkasına katılırdı.⁸⁰ İbrahim b. Ebi Able (ö.152/769) de, kıraat ilmini Ümmü Derda es-Suğrâ'dan (r.a) öğrenmişti. İbrahim b. Ebi Able, Ümmü Derda es-Suğrâ'ya yedi kez Kur'ân kıraatını arz etmişti.⁸¹ Ümmü Derda es-Suğrâ, erkeklere yüz yüze ders vermesinin yanında daima erkeklerin safında namaz kılardı, daha sonra Ebu Derda (r.a), ona kadınlar safında namaz kılmasını söyleyince, o da artık kadınların safında namaz kılmaya başlamıştı.⁸² Süleyman b. Umeyr b. Zeytun, Ümmü Derda es-Suğrâ'nin kendisine öğreteceği hikmetleri, beraberinde götürdüğü kendi yazı levhasına Ümmü Derda'nın bizzat kedi eliyle yazdığını haber vermektedir.⁸³ Sahabeden Talha b. Ubeydullah'ın (r.a) kızı Aişe de, bütün güzelliğine rağmen kendisinden ilim almak için gelen erkeklerle otururken araya herhangi bir örtü çektirmez ve erkeklerin yanında oturmalarına müsaade ederdi.⁸⁴

Asr-ı Saadetten sonraki dönemlerde de bütün olumsuz yaklaşım ve engelleme rağmen zaman zaman karma eğitimin yapıldığına dair örneklerle rastlamaktayız. Gözleri görmeyen Şair Ebu Muaz Beşşar b. Burd (ö.167/783), Basra'nın dış semtlerine geldiğinde oradaki halka şiirlerini okurdu. Çoğu kez onun meclislerine kadınlar da erkeklerle birlikte katılır, bir yandan yün eğirirlerken diğer yandan Beşşar'ın şiirlerini dinlerlerdi.⁸⁵ Emevi ve Abbasi devletleri döneminde yaşamış olan bu ünlü şairin evinde, sabahları “Berdân”; akşamları ise “Rakîk” ismini verdiği, genellikle edebiyat ve şiir konulu iki ilmi oturumu (meclisi) olurdu.⁸⁶ Berdân adındaki ilim meclisine erkeklerin yanında kadınlar da katılırlardı.⁸⁷

⁷⁶ Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, XXIV, 16.

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 590; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c. 24, s. 243.

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 416.

⁷⁹ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, V, 275.

⁸⁰ İbni Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 336.

⁸¹ İbnu'l-Cezerî, *Gayetu'n-Nihaye*, I, 19.

⁸² Tuncî, *Mu'cemu A'lami'n-Nisa*, s. 35.

⁸³ İbni Asakir, *Tarihu Medineti Dımaşk*, c. 70, s. 157, 158.

⁸⁴ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, III, 137.

⁸⁵ İsbahanî, *Kitabu'l-Eğani*, III, 206.

⁸⁶ İsbahanî, *Kitabu'l-Eğani*, III, 169.

⁸⁷ İsbahanî, *Kitabu'l-Eğani*, III, 237.

Hüsniye adında bir cariye, Harun Reşit (hilafeti:170-193/786-809) döneminde Müslüman olmuş, pek çok konuda üstün bilgilere sahip bir hanımdı. Harun Reşit'in önünde gerçekleştirilen ilim meclislerinde bulunur ve buradaki münazara-lara katılırdı. Mufessir Ebu'l-Futuh er-Razî (ö. 606/1209), bu bayanın söz konusu meclislerde dile getirdiği "imamet" konusundaki görüşlerini toplayan Farsça bir eser kaleme almıştır.⁸⁸

Kayrevan'da Esmâ binti Esed b. Furat (ö. 250/864), dönemin en önde gelen kadın âlimlerdendi. Esmâ babasının ilim meclislerinde hazır bulunur, ilim meclisinde sorulan sorulara, ilmi münazaralara katılırdı. İmam Azam'ın Irak ekolünün fikhî görüşleri ile hadis rivayetinde şöhret kazanmıştı.⁸⁹ Keza Bayram binti Ahmed b. Muhammed ed-Deyrûtiyye de tıpkı Esmâ binti Esed gibi kendi babasının ilim meclislerinde hazır bulunurdu.⁹⁰ Nitekim Şafî'nin (ö. 204/819) meşhur öğrencisi Müzenî'nin kız kardeşi de Müzenî gibi Şafî'nin ders halkasında oturur, diğer öğrencilerle birlikte ders alırdı.⁹¹

Ümmü Hasan binti Süleyman el-Meknâs, hadis külliyyatı "el-Müsned" sahibi Bakî b. Mahled Ebu Abdurrahman el-Endelusî'den (ö. 276/889) ders almak için her Cuma günü evine gider ve hadis derslerini alırdı.⁹² Hicri üçüncü asırda Kurtuba'da yaşamış olan Muhammed b. Hişam el-Akteşî'nin (ö. 307/919) babası bir mektepte öğretmendi, Muhammed'in kendisi gibi kız kardeşi de diğer öğrencilerle beraber aynı sınıfta ders görürdü.⁹³

Kadınların ilim almak için imkân bulduklarında ilim meclislerine devam ettiklerine dair rivayetlerin sayısı hiç de az değildir. Söz gelimi Ali b. Muhammed b. Abdulvehhab el-Hebbanî'nin (ö. 303/915) yaptığı müzakere meclislerine, kadınlar da katılırlardı ve ders esnasında el-Hebbanî onlarla muhatap olurdu.⁹⁴ Ebu Said el-Harraz'ın (ö. 247/861) bir bayan öğrencisi: "Bir gün kendisine bir konu hakkında soru sordum, aramızda bir perde vardı, sözlerinin güzelliğinden etkilendim ve örtünün aralığından bakınca dudaklarını gördüm, bunun üzerine sustu ve sonra "bu ilmi sana kötülüğe bakasın diye öğretmiyorum" diye uyardığını aktarmaktadır."⁹⁵ Yine Ebu Hasan Ali b. Muhammed el-Vaiz'in (ö. 338/949) Mısır'da vaaz üslubuyla gerçekleştirdiği ders meclislerine kadın ve erkekler birlikte katıldıkları rivayet edilmektedir. Ebu Hasan Ali b. Muhammed el-Vaiz, çok yakışıklı ve güzel yüzlü olduğu için, kadınlar fitneye düşmesinler diye ders verirken yüzünü bir peçeyle kapatırdı.⁹⁶ Bazı ilim ehli kadınların da, benzer şekilde perde arkasından erkeklere ders verdiklerini görüyoruz. Mesela Aişe binti Yusuf el-Bağûnî (ö. 722/1322), bu şekilde ders verenlerdendi.⁹⁷

⁸⁸ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 264.

⁸⁹ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 45.

⁹⁰ Sehavî, *ed-Dev'u'l-Lami'*, XII, 15; Muhammed b. Hasan, *el-Muhtaru'l-Masun*, I, 608.

⁹¹ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, V, 49.

⁹² Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 260.

⁹³ Keda'î, *Tekmiletu li Kitabî's-Sılâ*, I, 287.

⁹⁴ İbn Hallikan, *Vefayatu'l-A'yan*, IV, 268.

⁹⁵ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, IV, 277.

⁹⁶ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, XII, 76; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 77.

⁹⁷ İbnu'l-İmad, *Şezeratu'z-Zeheh*, VIII, 174.

Keza edip ve şair bir bayan olan Vilade binti Mutekfî (ö.484/1091), döneminin şair ve edipleriyle birlikte otururdu.⁹⁸ Ebu'l-Ğenaim en-Nersî, "Kerime binti Ahmed b. Muhammed el-Mervezî (ö.465/1072), Buharî'nin *Sahih*'inin nüshasını çıkardı, onunla aynı hizada oturup yedi varak yazdım ve ona okudum. Ben tek başıma arz etmek istiyordum ama o bana "birlikte arz yapacağız" dedi ve birlikte yazdıklarımı okuduk" diye haber vermektedir.⁹⁹ Bu rivayetler, kadınların bazı zamanlarda ilim öğrenmek veya öğretmek için erkeklerle bir araya geldiklerini göstermektedir.

Bu rivayetlerden bir kaçını daha zikretmek istiyoruz. Mesela Ümmü Zeynep Fatma binti Abbas b. Ebi'l-Feth el-Bağdadiyye (ö. 714/1314), özellikle olumsuz davranışlara sahip erkeklerin bulunduğu yerlere gider onlara Allah'ın emir ve yasaklarını hatırlatırdı. Bu hanım aynı zamanda meşhur Âlim Takiyuddin İbni Teymiyye'nin ders meclislerinde de hazır bulunurdu ve İbni Teymiyye kendisine ilim gayretinden dolayı iltifatlarla bulunmuştur.¹⁰⁰ Bir başka örneği de Vuceyhiye binti Ali b. Yahya el-İskenderayinî'nin (ö. 732/1332) hayatında görmekteyiz. Vuceyhiye, Ahmed b. Abdilmuhsin el-İrakî'nin iki ilim meclisine katılıp burada Ebu Muzaffer ibni Sem'anî'nin hadislerini kendisinden dinleyerek rivayet etmiştir.¹⁰¹ Kadınların kendisinden ders aldıkları bir başka alim ise, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Cuzamî (ö. 723/1323)'dir., el-Cuzamî, Malaka'da Kur'ân öğretimi ile meşgul olurdu; sabah namazından kuşluk vaktine kadar erkeklerle öğretimde bulduktan sonra, ikinci namazının akabinde kadınlara Kur'ân öğretimini gerçekleştirebilir ve onlara fetva verirdi. Bu dersi sona erdikten sonra merkez camiine geçer ve orda da yatsı vaktine kadar halka fetva vermekle meşgul olurdu.¹⁰²

Erkeklerden karma bir şekilde oturup ders alan kadınların yanında, bizzat bazı kadınlar da erkeklerle tahsis edilmiş olan medreselerde karma bir şekilde eğitim ve öğretimde bulduklarında dair bilgilere de rastlamaktayız. Bunlardan biri Elif binti Kadî'dir. Babası Kadî'u'l-Kudat meşhur Şafîî âlimi İlmuddin Salih b. Ömer el-Bulkinî (ö. 868/1453)'dir. O dönemlerde ünlü bir âlim olan Fethuddin Muhammed'in öz kız kardeşi ve Salah el-Mukeynî'nin de anne tarafından kız kardeşiydi. Bir ara Halife Müntecid Billah ile de evlenen ve daha sonra boşanan bu kadının, dedesinin medresesine devam ediyor ve medresenin bütün işlerini görüyordu. Elif binti Kadî, medresenin işleriyle meşgul olduğu esnada medresenin öğrencileri yanına gelip yanında tefsir ve hadis derslerini alıyorlardı. Bu şekilde O'ndan ders alanlar arasında İbrahim el-Hamevî, Fahru ed-Deymî el-Belbisî, İbni Halil el-Hüseynî ile bunların dışında başka kimseler de vardı.¹⁰³

Benzer şekilde bir başka örnekle de karşılaşmaktayız. Aişe binti Seyfuddin Ebi Bekir b. İsa, Şam'da Nurettin Zengî'nin eşi Hatun binti Ener'in (ö. 557/1162) Banas Nehri'nin kenarında kurduğu Hatuniyye Cuvaniyye Medresesi'nde 793/1391 yılında hadis dersleri vermiştir.¹⁰⁴ Aişe binti Seyfuddin, medresede ha-

⁹⁸ Dabbî, *Buğyetu'l-Multemis*, II, 733.

⁹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lam*, XVIII, 234.

¹⁰⁰ İbn Kesir, *Bidaye*, XVIII, 140.

¹⁰¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, VIII, 174.

¹⁰² Suyutî, *Buğyetu'l-Vuhat*, I, 187; Muhammed Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 368.

¹⁰³ Sehavî, *ed-Dev'u'l-Lami'*, XII, 7, 8.

¹⁰⁴ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, III, 136.

dis derslerinin verdiği yıl içerisinde vefat etmiştir. Dolayısıyla buradaki hocalığı yaklaşık bir yıl sürmüştür.

Medresede ders veren bayan hocalardan biri de, Fatıma binti Kanbayi el-Amrî'dir (ö. 892/1487). Bu kadın ilim insanı, Şam'da Babu'l-Kantara'da çok güzel bir medrese kurmuştu. Fatıma binti Kanbayi el-Amrî, kurduğu bu güzel medresede Hanefî fıkhi, hadis ve tefsir dışında başka dersler de veriyordu. Fatıma, kurduğu medreseye çok sayıda kitap da bağışlamıştı.¹⁰⁵ Bir başka kadın medrese hocası olan Reyid Hanım, adında şair ve edebiyatçı bir kadın olarak İstanbul'da Yusuf Paşa Medresesinde hoca olarak görev almıştı. 30 Mayıs 1876'da Sultan V. Murat tahta çıktığında çok nefis bir kaside okumuştur.¹⁰⁶ Benzer bir medrese hocası da Mısır'da karşımıza çıkmaktadır. Celile binti Salih Ali el-Hakim (öl.1317/1899), ebelik konusunda uzman biriydi ve Kahire'deki Medresetu'l-Kubale'ye burada görev yapan annesinden sonra aynı medreseye hoca olarak atanmıştı.¹⁰⁷

Yukarıda aktardığımız bilgiler, bütün olumsuz havaya rağmen kadınların zaman zaman ilim meclislerinden istifade etmek için erkeklerle birlikte veya erkeklerden ders aldıkları, hatta bazı zamanlarda da bizzat kendilerinin erkeklere ders verdiklerini açıkça göstermektedir. Bu bilgiler, aynı zamanda çok sık ve sürekli olmasa da İslam âleminde bazı durumlarda karma eğitimin uygulandığına da işaret etmektedir.

Sonuç

Eğitim ve öğretim faaliyetinden erkek ve kadınların ortak mekânları paylaşarak istifade etmesi anlamına gelen karma eğitimin, gerek Batı âleminde gerekse İslam dünyasında problemleri bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Bu problemin temelinde, dini yorumların kadına ve dolayısıyla onun eğitimine olan yaklaşımıyla da bağlantılı olduğu görülmektedir. Batı dünyasında dinin öğretilerden kaynaklanan olumsuz bakış açısı, kadını eğitim alanından bir müddet uzak tutmuşsa da, bir müddet sonra yalnızca kadınların devam edebildikleri okulların açıldığını ve Reform hareketleri, feminist akımların tesiriyle de kadınların erkeklerle birlikte eğitim ve öğretim alarak karma eğitime geçildiği görülmektedir.

İslam dünyasında ise, Resulullah (s.a) dönemi dahil bütün asr-ı saadette karma eğitimin rahatlıkla uygulandığını söylemek mümkün iken, daha sonraki dönemlerde fitne gerekçesiyle kadınların eğitim ve öğretim kurumlarından uzaklaştırıldıkları gözlenmektedir. Buna karşılık mutasavvıfların yalnızca kadınların eğitim gördükleri kurumları geliştirdikleri de bir gerçektir. Bütün olumsuz görüş ve uygulamalara rağmen zaman zaman kadınların erkeklerden ders aldıkları, erkeklerle birlikte aynı ortamı paylaştıkları ve bazen de kendilerinin erkeklere eğitim ve öğretimde buldukları görülmektedir. Bütün bunlardan, çoğu İslam âlimlerince uygun görülmesi de, zamanla kadınların karma eğitimden istifade ettikleri anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵ Sehavî, *ed-Dev'u'l-Lami'*, XII, 98.

¹⁰⁶ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 475.

¹⁰⁷ Kehhale, *A'lamu'n-Nisa*, I, 204.

Karma eğitim meselesinin, tarih boyunca böyle bir eğitimin eğitim başarısına, kişiliğin gelişimine veya sosyalleşmesine olan katkıları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi yerine, tamamen inanca dayalı düşünce ve gelenekten kaynaklanan bir bakış açısıyla ele alındığı ve yorumlandığı görülmektedir. İster Batı dünyasında olsun ister İslam âleminde kadınların karma eğitimde bulunmalarının uzun ve zor bir sürece işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah Nasih Ulvan, *İslam'da Aile Eğitimi*, çev. Celal Yıldırım, Uysal Yay., Konya, ts.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. bs., Beyrut, 1993. I-XVIII.
- , *Ahkâmu'n-Nisâ*, thk. Amr Abdulmun'im Selim, Müessesetu'r-Riyad, 1. bs., Beyrut, 2002.
- Anthony L. Brown, "Examining The Other: The Other in Education", *Encyclopedia of Education and Human Development*, Ed: Stephen J. Farenga and Danile Ness, M. E. Sharpe Press, USA, 2005, V. 1, p. 289-292.
- Avrupa Komisyonu, *Eğitim Çıktılarında Cinsiyet farklılıkları: Avrupa'da Alınan Tedbirler ve Mevcut Durum*, EURYDICE Yay., 2010.
- Bağdadî, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib (ö. 463/1071), *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, ts. I-XVIII.
- Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *Burhan fî Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu Daru't-Turas, Kahire, Ts. I-IV.
- Belazurî, Ebul'Abbas Ahmed b. Yahya b. Cebbar, *Futuhu'l-Buldan*, thk. Abdullah Uneys et-Tabba' ve Ömer Uneys et-Tabba', Müessesetu'l-Mearif, Beyrut, 1987.
- Beyhakî, Hafız Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (öl.458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mektebetu Daru'l-Baz, Mekke, 1994. I-XI.
- Bracey, Gerald W. Bracey, "Separate But Superior? A Review Of Issues And Data Bearing On Single-Sex Education", *The Great Lakes Center for Education Research & Practice*, November 2006.
- Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buharî*, thk. Muhibuddin el-Hatib, Mektebetu's-Selefiyye, 1. Tab, Kahire, 1400. I-IV.
- Burke Miller, "Introduction", *Inequity in Education A Historical Perspective*, ed. Debra Meyers and Burke Miller, Lexington Books Press, United Kingdom, 2009.
- Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, ed. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1995. I-IV.
- Cassas, Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razî (ö.370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1996. I-V.
- Charles, Maria and Karen Bradley, "Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education", *American Sociological Review*, Vol. 67, No. 4 (Aug,2002), pp. 573-599.
- Christina de Bellaigue, *Educating Women Schooling and Identity in England and France 1800-1867*, Oxford University Press, 2007.
- Dabbî, *Buğyetu'l-Multemis fî Tarihi Ricali Ehli'l-Endelus*, thk. İbrahim el-Ebyarî, Daru'l-Kitabi'l-Lubnanî, 1. bs., Beyrut, 1989. I-II.
- E Ann Matter, "Church", *Women and Gender in Medieval Europe an Encyclopedia*, Ed: Margaret Schaus, Routledge Press, USA, 2006, p. 136-140.
- Ebu Abdullah el-Hakim en-Neysaburî, *el-Müstedrek Alâ's-Sahihayn*, (Zeylinde Zehebî'nin *et-Telhis* adlı kitabıyla birlikte), thk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Ts. I-IV.
- Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir Şemsuddin el-Kurtubî (ö.671/1272), *el-Cami' li'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişam Sümeyr el-Buharî, Daru Alemi'l-Kutub, Riyad, 2003. I-XXIV.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî (ö. 275/888), *Sünenu Ebi Davud*, thk. Kemal Yusuf Hut, Daru'l-Cinan, Beyrut, 1988. I-VII.
- Ebu Fadl Şemsuddin Mahmud el-Alusî (ö. 1270/1854), *Ruhu'l-Me'âni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'îl-Mesanî*, İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts. I-XXX.
- Ebu Hasan Ali b. Muhammed el-Amedî, *el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm*, thk. Seyyid el-Cumeylî, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1404.
- Ebu Tayyib Muhammed Şemsulhakk Azimabadî (ö.1329/1911), *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebi Davud*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetu's-Selefiyye, 2. bs., Medine, 1968. I-XIV.
- Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir b. Hallikan (ö. 681/1282), *Vefayatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Daru Sadr, 4. bs., Beyrut, 2005. I-VIII.
- Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cafer İbni Cevzî (ö. 597/1201), *Kitabu'l-Mevduat Mine'l-Ehadisi'l-Mefu'at*, thk. Nuruddin b. Şükri Buyaceylar, Edavu's-Selef, 1. bs., Riyad, 1997. I-III.

- Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfehânî (ö. 356/976), *Kitabu'l-Eğani*, thk. Abdullah Ali Maha, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts. I-XXV.
- EFA Global Monitoring Report 2003/4, *Gender and Education for All The Leap To Equality*, Unesco Publishing, France, 2003.
- Elizabeth Teresa Howe, *Education and Women in the Early Modern Hispanic World and Gender in the Modern World*, Ashgate Press, USA, 2008.
- El-Karî el-Herevî el-Haneî (ö.1014/1605), *Şerhu's-Sifâ li'l-Kâdî İyaz*, thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 2001. I-II.
- Eva Van de Gaer, Heidi Pustjens, Jan Van Damme, Agnes De Munter, "Effects of Single-Sex versus Co-Educational Classes and Schools on Gender Differences in Progress in Language and Mathematics Achievement", *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 25, No. 3 (Jul., 2004), pp. 307-322.
- Gözütök, Şakir, "İslam Tarihinde Kadın Öğretimi İle İlgili Bazı Yaklaşımlar", *Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van, 2001, S. 2, s. 269-301.
- Gözütök, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay. Ankara, 2002.
- Gözütök, Şakir, *Kadına da Farzdır-İslam'da Kadın eğitim ve Öğretimi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012.
- Gözütök, Şakir, *Süfi Pedagojisi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012.
- Hakim et-Tirmizî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan (ö. 320/932), *Nevadiru'l-Usul fi Ehadisi'r-Resul*, thk. Abdurrahman Umeyre, Daru'l-Ceyl, 1. bs., Beyrut, 1992. I-II.
- Hakim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Müstedrek alâ Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. bs., 1990. I-IV.
- Halil Ahmed Şeharenfûrî (ö. 1346/1927), *Bezu'l-Meşhud fi Halli Ebi Davud*, thk. Muhammed Yahya Zeke-riya el-Kandehlevî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts. I-XX.
- Hattabî, Ebu Süleyman Ahmed b. Muhammed (ö. 388/998), *Meâlimu's-Sünen Şerhu Süneni Ebi Davud*, thk. Abdusselam Abdüşşafî Muhammed, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1991. I-IV.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî, *el-İsti'ab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, thk. Ali Mürşid, Daru'l-A'lam, 1. bs., Amman, 2002.
- İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenu İbni Mace*, thk. Ebu Ubeyde Meşhur b. Hasa Âl Selman, Mektebetu'l-Me'arif, Riyad, ts.
- İbn Asakir, Ebu Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah eş-Şafî (ö. 571/1175), *Tarihu Medineti Dimaşk*, thk. Muhibuddin Ebu Said Ömer b. Garame el-Amrevî, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995. I-LXXX.
- İbn Hacer el-Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yanil-Mietî's-Samine*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts. I-IV.
- İbn Hacer el-Heysemî, Ahmed Şihabuddin b. Hacer (ö. 973/1565), *Fetevayı Hadisiyye*, Halebi Neşri, 3. bs., Mısır, 1989.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ömer ed-Dimaşkı (ö. 774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Daru'l-Hicr, 1. bs., Beyrut, 1998. I-XXI.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatu'l-Kübrâ*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1992. I-VIII.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l-Umem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Tab., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992. I-XIX.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1430), *Gayetu'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurrâ*, Nşr: G. Bergstraesser, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. bs., Beyrut, 1982. I-II.
- İbnu'l-Esir, İbnu'l-Esir, İzzu'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1989. I-VIII.
- İbnu'l-İmad Şihabuddin Ebu Ferec Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî ed-Dimaşkı (ö. 1089/1676), *Şezeratu'z-Zehbe fi Ahbari Men Zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut, Daru İbni Kesir, 1. bs., Beyrut, 1986. I-XI.
- İbnu'l-Esir, İzzu'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1989. I-VIII.
- İshak b. İbrahim b. Muhalled b. Raheveyh el-Hanzelî el-Mervezî (ö. 238/852), *Müsnedu İshak b. Raheveyh (Ahkamu'l-Muhakkik Alâ Ba'dil-Ehadis* kitabıyla birlikte), thk. Abdulğafur b. Abdulhak el-Belûşî, Mektebetu'l-İman, Medine, 1991. I-V.
- Jo Ann Hoepfner Moran Cruz, "Education Lay", *Women and Gender in Medieval Europe an Encyclopedia*, Ed: Margaret Schaus, Routledge Press, USA, 2006, p. 240-241.
- John W. Collins, Nancy Patricia O'Brien, *The Greenwood Dictionary of Education*, The Greenwood Press, USA, 2003.
- Keda'î, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Tekmiletu li Kitabî's-Silâ*, thk. Abdusselam el-Heras, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995.

- Kalkaşandı, Subhu'l-A'şâ, Ahmed b. Ali el-Kalkaşandı (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Smaati'l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Daru'l-Fikr, 1. bs., Beyrut, 1987. I-XIV:
- Kehhale, Ömer Rıza, *A'lamu'n-Nisa fî Alemi'l-Arab ve'l-Islam*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, Ts. I-V.
- Lindy Moore, "Education and Learning", Gender in Scottish History Since 1700, Ed: Lynn Abrams, Eleanor Gordon, Deborah Simonton and Eileen Janes Yeo, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, p. 111-139.
- Mineke Van Essen, "No Issue, No Problem? Co-education in Dutch Secondary Physical Education During the Twentieth Century", *Gender and Education*, Vol. 15, No. 1, 2003, p. 59-74.
- Muhammed Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim fî'l-Endelüs*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1. bs., 1982.
- Muhammed Abdurrauf el-Münavî, *Feydu'l-Kadir Şerhu el-Cami's-Sağîr min Ahâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, thk. Ahmed Abdusselam, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994. I-VI.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1255/1839), *Neylu'l-Etvar min Ehadisi Seyyidi'l-Ahyar Şerhu Muhtekâ'l-Ahbar*, thk. Ebu Muaz Tarık b. Avdullah Muhammed, Daru İbni Affan, 1. bs., Kahire, 2005, ts. I-XII.
- Muhammed b. Hasan b. Ukeyl Musa, *el-Muhtaru'l-Masun min A'lami'l-Kurûn*, Daru'l-Endelus, Cidde, ts.
- Muhammed b. Salih b. Muhammed el-Useymîn, *Likau'l-Bâbi'l-Meftûh, eş-Şebeketu'l-İslamiyye*, C. 49, s. 17.
- Muhammed et-Tuncî, *Mu'cemu A'lami'n-Nisa*, Daru'l-İlmi'l-Malayîn, 1. bs., Beyrut, 2001.
- Muhammed Nasruddin ibni Hac Nuh el-Elbanî (ö. 1420/1999), *Silsiletu'l-Ehadisi'd-Daife ve'l-Mevdua ve Araruha es-Seyyie fî'l-Umme*, Daru'l-Me'arife, 1. bs., Riyad, 1992. I-XIV.
- Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî (ö. 261/875), *Sahihu'l-Müslim*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. bs., Beyrut, 1972. I-II.
- Pathan, Swaleha S., "A Comparative Study of Students' Attitude Toward Co-Education From Single-Sex and Co-Educational Junior College From Pune City", *Journal of Arts Science & Commerce*, Vol. II, Issue.1, January 2011, p. 103-109.
- Russell, J., "Co-Education", The Encyclopaedia and Dictionary of Education, Edited by: Foster Watson, Printed by Sir Isaac Pitman & Sons, Ltd., Bath, England, 1921, p. 357-358.
- Sabûnî, Muhammed Ali, *Revai'u'l-Beyan Tefsiru Ayati'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Gazalî, 3. bs., Dimaşk, 1980. I-II.
- Sehavî, Şemsuddin Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed (ö.902/1496), *ed-Dev'u'l-Lami' li Ehli'l-Karni't-Tasi'*, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 2003. I-XII.
- Department of Education, Office of Planning, Evaluation and Policy Development, Policy and Program Studies Service, *Single-Sex Versus Secondary Schooling: A Systematic Review*, Washington, D.C., 2005.
- Smith, Merril D., *Women's roles in eighteenth-century America*, Greenwood Press, USA, 2011.
- Smithers, Alan and John Collings, "Co-Educational and Science Choice", British Journal of Educational Studies, Vol. 30, No. 3 (Oct, 1982), pp. 313-328.
- Suyutî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekr (ö. 911/1505), *el-Havî li'l-Fetvâ*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982. I-II.
- , *Buğyetu'l-Vuhât fî Tabakati'l-Luğaviyye ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, ts. I-II.
- , *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Merkezu'd-Dirasati'l-Kur'âniyye, Mecmu'u'l-Melik Fahd, 1. bs., Suudi Arabistan, ts. I-II.
- , *Hüsnü'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve Kahire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabî, 1. bs., Kahire, 1967. I-II.
- Taberanî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, thk. Tarık b. İvâdullah b. Muhammed, Kahîre, h. 1415. I-X.
- , *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecid, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. bs., Beyrut, 1985. I-XXV.
- Tirmizî, Ebu İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Turasi'l-İlmiyye, Beyrut, ts. I-VI.
- Unesco, *Single-Sex School for Girls and Gender Equality in Education - Advocacy Brief*, Bangkok, 2007.
- Walter Simons, "Education Beguine", Women and Gender in Medieval Europe an Encyclopedia, Ed: Margaret Schaus, Routledge Press, USA, 2006, p. 239-240.
- Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, thk. Şuayb Arnaut, Müessesetu'r-Risale, 1. bs., Beyrut, 1984. I-XXV.
- , *Telhisu Kitabi'l-Mevduat li'l-İbni-Cevzî*, thk. Ebu Tumeym Yasir b. İbrahim b. Muhammed, Mektebetu'r-Rüşd, 1. bs., Riyad, 1998.